

УДК 94(37)(092)

DOI: 10.24919/2312-2595.1/43.184257

Василина ЦЮПАК

аспірант кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін,
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка,
24, вул. Івана Франка, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (vasilink@i.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9885-6290>

Бібліографічний опис статті: Цюпак, В. (2019). Марк Аврелій та «моровиця Антонінів». *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 1/43, 11–22. doi: 10.24919/2312-2595.1/43.184257.

МАРК АВРЕЛІЙ ТА «МОРОВИЦЯ АНТОНІНІВ»

Анотація. *Мета дослідження* полягає в аналізі та характеристиці впливу «моровиці Антонінів» на внутрішню політику Марка Аврелія Антоніна. **Методологія дослідження** ґрунтується на дотриманні принципу науковості, використанні загальнонаукових (аналізу та синтезу) і спеціально-історичних методів, серед яких: порівняльний та ретроспективний. **Наукова новизна:** вперше в історіографії висловлено припущення про зв'язок «моровиці Антонінів» з репресіями проти християн у період правління імператора Марка Аврелія. **Висновки.** Марку Аврелію довелося діяти в умовах, які суттєво погіршилися у порівнянні з попередніми десятиліттями. Зокрема, на Сході досить агресивну політику проводило Парфянське царство, на Дунаї римські території зазнали нападу маркоманів. До всього цього додалася моровиця, яка ще більше ускладнила і без того непросту ситуацію. Будучи людиною свого часу і ревним прихильником традиційної римської релігії, Марк Аврелій розцінив ці нещастя, зокрема моровицю, як наслідок неналежного виконання релігійного обов'язку щодо шанування богів. Цілком ймовірно, що частину провини за нехтування релігійним обов'язком Марк Аврелій покладав на християн. Це могло стати приводом для їх переслідувань, які проводилися за його правління.

Ключові слова: Марк Аврелій; «моровиця Антонінів»; переслідування християн.

Vasylyna TSIUPAK

Postgraduate Student of the Department of World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24 Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (vasilink@i.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9885-6290>

To cite this article: Tsiupak, V. (2019). Mark Avrelii ta «morovytsia Antoniniv» [Marcus Aurelius and the «Antonine Plague»]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya Istorii – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 1/43, 11–22. doi: 10.24919/2312-2595.1/43.184257 [in Ukrainian].

MARCUS AURELIUS AND THE «ANTONINE PLAGUE»

Summary. *The article deals with the impact of the «Antonine Plague» on the home policy of Marcus Aurelius Antoninus. The methodology of the study is based on the principles of science, as well as on the use of general scientific methods, inter alia, comparative and retrospective method. The scientific novelty is that for the first time in the historiography, it has been suggested that the «Antonine Plague» was related to repressions against Christians that took place during the reign of Emperor Marcus Aurelius. The conclusions are as follows. Marcus Aurelius had to operate in conditions that have deteriorated significantly compared to previous decades. Particularly in the East, the Parthian kingdom was quite aggressive; on the Danube, Roman territories were attacked by Marcomanni. To all this was added the plague, which even more complicated the already difficult situation. Being a man of his time and a zealous follower of traditional Roman religion, Marcus Aurelius considered these misfortunes, in particular the plague, as a result of improper fulfillment of the religious obligation to worship the gods. It is likely that Marcus Aurelius blamed Christians for neglecting religious duty. This could be the reason for the persecution of Christians that took place under the reign of Marcus Aurelius.*

Keywords: *Marcus Aurelius; the «Antonine Plague»; persecution of Christians.*

Постановка проблеми. Правління Марка Аврелія стало знаковим для подальшого розвитку Римської імперії. З одного

боку, продовжується лінія, визначена попередніми правителями династії Антонінів: зберігаються добрі взаємини імператора з сенатом, влаштовуються численні видовища для народу. З іншого боку, були здійснені заходи, що стали визначальними для перспективи системи принципату: поділ влади з Луцієм Вером та завершення періоду «адоптивної імперії». Марка Аврелія можна сміливо вважати правителем, який щиро прагнув забезпечити Римові процвітання, а мешканцям імперії – добробут. Проте реалізація його прагнень зіштовхнулася з низкою об'єктивних та суб'єктивних перешкод. Однією з них стала морочиця, яка завдала вражаючого удару намірам імператора, суттєво вплинула на внутрішню і зовнішню політику Марка Аврелія та наступних правителів. Ця ситуація не була унікальною у стародавній час. Тодішня медицина не мала засобів попереджати виникнення масових епідемій. Особливо актуально це було у період воєн, коли на невеликій території скупчувалися значні маси населення, часто без можливості дотримання належної гігієни. Уже Гомер у першій пісні Іліади (Ном. II. 1.61) вказує на важкі втрати, яких завдає ахеям морочиця. У перекладі Бориса Тена це звучить так: «Тяжко-бо нищить ахеїв війна і страшна морочиця» (Гомер, б.р.). У 430 р. до н. е., під час Пелопоннеської війни, Афіни були вражені епідемією чуми (Plut. Per. 36.1), яка значною мірою спричинилася до їх поразки. Не дивно, що морочиця у період правління імператора Марка Аврелія також поставила перед римським урядом досить складні завдання, які потребували неймовірного напруження усіх сил імперії. «Морочиця Антонінів» займає важливе місце в історії медицини, через її зв'язок із Галеном, відомим вченим, родом із Пергама. Він був у Римі, коли морочиця добралася туди у 166 р. Взимку 168–169 рр. він був на місці зимового розташування римських військ у Аквілеї, що на півночі Італії. Згодом Гален багато уваги приділяв цій епідемії, говорячи про симптоми хвороби та її лікування (R. Littman & M. Littman, 1973, p. 244). Однак загалом, ми повинні погодитися з Д. Гілліамом, який, дослідивши проблему, дійшов висновку про те, що немає свідчень джерел щодо епідемії, які були б вичерпними, чіткими та достовірними. Найбільш яскраві свідчення щодо «морочиці Антонінів» належать авторам IV чи V ст. (Gilliam, 1961, pp. 247–248).

Аналіз останніх досліджень та публікацій засвідчує, що проблема «моровиці Антонінів», яку інколи називають «моровиця Галена», недостатньо відображена в сучасній історіографії. Здебільшого цієї проблеми вчені побічно торкаються у контексті правління Марка Аврелія чи династії Антонінів загалом. Украй мало наукових студій, присвячених цій проблемі безпосередньо. Зокрема, американський дослідник історії Стародавнього Риму, Д. Гілліам опублікував у 1961 р. статтю: «Моровиця за Марка Аврелія» (*The Plague under Marcus Aurelius*), у якій всебічно розглянув проблему (Gilliam, 1961). На його думку, відомостей вкрай мало для того, щоб однозначно ідентифікувати епідемію. У 1973 р. на цю ж тему була опублікована стаття «Гален і моровиця Антонінів» (*Galen and the Antonine Plague*), у якій автори роблять висновок, що «моровиця Антонінів» була епідемією віспи і, хоча й мала важкі наслідки, не стала вирішальною подією в історії Стародавнього Риму (R. Littman & M. Littman, 1973). По суті, це єдині публікації, де об'єктом вивчення виступає безпосередньо моровиця, що вразила Римську імперію за Марка Аврелія. У більшості досліджень принципату Марка Аврелія цьому питанню уваги приділяють недостатньо, згадуючи її як феномен незначної ваги. Варто відзначити, що університетські підручники не оминають факту зазначеної епідемії, хоча щодо впливу на подальший розвиток Римської імперії єдиного погляду немає. Зокрема, у підручнику М. Машкіна про епідемію говориться двома реченнями: «Але несподівано у військах почала ширитися чума, яка завдала римлянам страшених втрат... До того ж війська рознесли по всій імперії чуму, яка лютувала навіть у Римі, і немало людей загинуло» (Машкін, 1952, с. 464–465). Коротко згадують про цю епідемію також В. Балух та В. Коцур (Балух & Коцур, 2005, с. 395). Більш розлого висловлюється щодо цієї проблеми О. Петречко, який робить такий висновок: «Ситуація сприяла поширенню нових релігійних учень, що проповідували особисте безсмертя» (Петречко, 2017, с. 440–441). Очевидно, вивчення означеної проблеми сприятиме кращому розумінню як зовнішньої, так і внутрішньої політики Марка Аврелія.

Метою дослідження є проаналізувати вплив «моровиці Антонінів» на внутрішню політику Марка Аврелія.

Виклад основного матеріалу. Видатний англійський історик Едвард Гіббон характеризує Марка Аврелія як людину, яка у своїх діяннях дотримувалася філософської системи стоїків: «Він був суворий до самого себе, поблажливий до чужих недоліків, справедливий та прихильний до всіх» (Гіббон, 1997, с. 121). Здавалося б, що його правління повинно принести римлянам мир та процвітання. Насправді ж римська імперія переживала за Марка Аврелія дуже серйозні потрясіння, провину за які частково ніс і сам імператор. Негативним моментом його правління стало те, що «Більшість місць у державному управлінні займають філософи різного гатунку, часто справжні шарлатани, що використовують інтерес імператора до філософії. Це вело до погіршення адміністрування і викликало певне незадоволення у суспільстві» (Петречко, 2017, с. 439).

Однак були і негативні для Римської імперії фактори, які не залежали від волі імператора. Важким випробуванням для Марка Аврелія стала військова активність на кордонах держави, особливо східних. У сучасній історіографії зазначається, що: «Загалом східна політика Римської імперії проводилася дуже обережно... це була радше дипломатична ніж військова агресія» (Петречко, 1998, с. 47). Іронія долі полягає у тому, що імператор, який прагнув миру і був заради нього готовий багато чим пожертвувати, змушений був значну частину свого життя провести у військових кампаніях, особисто командуючи військом на кордоні. На Сході проти римлян виступили парфяни, на Дунаї військові дії розпочали місцеві племена. Саме під час війни з парфянами римлян спіткало важке стихійне лихо – епідемія: «яка розпочалася у середині 60-х років II ст. н. е. і спалахувала час від часу аж до початку III ст., забравши життя до 20 відсотків населення» (Петречко, 2009, с. 258). Більш точно датування початку епідемії дати важко. Мабуть, можна говорити про кінець 165 – початок 166 р. (R. Littman & M. Littman, 1973, p. 243). В. Вебер говорить, що моровиця вразила римське військо у Селевкії восени 165 р. (Weber, 1936, p. 348). Справді про це говорить Юлій Капітолін у життєписі Вера. Він розповідає, зокрема, про те, що моровиця розпочалася у Вавилонії, де у храмі Аполлона із золотого ящика, випадково зруйнованого одним воїном, вирвалися згубні випари і згодом поширилися землею парфян і по всьому

світу (SHA Ver. 8.2). Згадує про цей епізод і Амміан Марцеллін. За його словами, моровиця вирвалася з якогось халдейського сховка і пройшла від самих кордонів Персії до Рейна і Галлії, вкривши землю трупами (Amm. 23.6.24). На момент смерті Марка Аврелія, тобто 180 р., епідемія продовжувалася, про що свідчить Юлій Капітолін (SHA Marc. 28.4).

Сам Марк Аврелій, можливо, згадує про епідемію у своїх «Роздумах» (Aug. 9.2.1). Наведемо його слова у перекладі Омеляна Омецінського: «Чи ти вирішив жити з пороком і навіть досвід не спонукав тебе втікати від тієї зарази?» (Аврелій, 1986, с. 92). В оригіналі – *λοῖμός* (моровиця). Проте, можливо, Марк Аврелій вжив цей термін як метафору. Контекст дає підставу це витлумачити і таким способом. У будь-якому разі, дізнатися про якісь деталі щодо моровиці з твору імператора можливості немає.

Ми уже вказували на те, що дуже багато писав про епідемію Гален, надавши сучасним ученим багато важливої інформації. Проте він більше уваги звертав на лікування та вплив хвороби на здоров'я вражених. Натомість симптомам та опису хвороби уваги приділяв недостатньо. Зокрема, описуючи якогось недужого юнака, Гален зосереджує увагу на лікуванні внутрішніх та зовнішніх виразок. З огляду на це сьогодні вельми непросто ідентифікувати конкретний різновид епідемії, яка вразила Римську імперію за правління Марка Аврелія. Усе ж сучасні дослідники вважають, що відомостей про висипку на шкірі та ін. цілком досить, щоб ідентифікувати її як віспу (R. Littman & M. Littman, 1973, pp. 245–252).

В історіографії панує обґрунтована думка про дуже важкі наслідки, які мала моровиця для Римської імперії. В. Вебер зазначає, що хвороба поширилася на Малу Азію, Єгипет, Грецію та Італію, розповсюджуючи нещастя і смерть аж до Рейну, спустошуючи населення імперії (Weber, 1936, pp. 348–349). Водночас встановити точне число постраждалих досить важко. Сучасні підрахунки зводяться до того, що спалах епідемії у 165–168 рр. призвів до смерті приблизно від трьох з половиною до п'яти млн осіб. А за понад двадцять три роки до повного закінчення епідемії могли померти від семи до десяти млн осіб. Особливо слід наголосити на тому, що смертність, яка в середньому складала від семи до десяти відсотків населення, була різною у різних

регіонах. Зокрема, на віддалених островах вона могла бути значно меншою. Натомість найбільше страждали місця масового скупчення людей: армія і міста, в тому числі і Рим. Там смертність могла досягати тринадцяти чи навіть п'ятнадцяти відсотків (R. Littman & M. Littman, 1973, pp. 254–255).

Що ж говорять джерела про масштаби епідемії? Юлій Капітолін у життєписі Марка Аврелія зазначає, що морвиця забрала багато тисяч людей, у т.ч. багато видатних осіб, найвідомішим з яких Марк Аврелій поставив статую. Померлих простолюдинів він наказав ховати за державний кошт (SHA Marc. 17.2). Імператор вдало закінчив війну з маркоманами, незважаючи на важку морвицю (*pestilentia*), яка згубила багато тисяч і серед народу, і серед воїнів (SHA Marc. 17.2). Орозій зазначає, що епідемія вразила багато провінцій, спустошила всю Італію так, що вілли, села і міста залишилися без орачів і мешканців, перетворилися на руїни та поросли лісами. За словами історика, римське військо і усі легіони, що перебували у зимових таборах, дуже зменшилися у числі, а тому Марк Аврелій змушений був вести Маркоманську війну силами лише дев'яти відбірних підрозділів (Oros. 7.15.5–6). Отже, обидва ці джерела вказують на вельми важкі наслідки епідемії.

Потрібно наголосити на тому, що Юлій Капітолін, якщо саме таким було ім'я автора життєпису Марка Аврелія, створив свою працю значно пізніше від зазначених подій, тому вкрай важливим для нас було би свідчення на цю тему Діона Кассія. На жаль, відомості про епідемію за Марка Аврелія відсутні у тих частинах його «Римської історії», які збереглися до наших днів. Усе ж у Діона Кассія збереглися відомості про втрати римського війська під час відступу від Селевкії у 166 р. Зокрема, історик говорить, що на зворотному шляху у Сирію було втрачено дуже багато воїнів через голод та хвороби (Dio 71.2.4), цілком ймовірно, що йдеться, серед іншого, і про морвицю. Знаходимо у Діона Кассія також згадку про епідемію, яка трапилася у 187–188 рр., за правління імператора Коммода, сина Марка Аврелія. Мабуть, це був черговий спалах все тієї ж «морвиці Антонінів». Зосібна, історик говорить, що ця епідемія була найстрашнішою з усіх йому відомих. За його словами, у самому Римі часто щоденно помирали по дві тисячі людей. У цьому контексті історик роз-

повідать ще одну цікаву деталь. Буцімто, багато хто загинув не лише у Римі, але і по всій імперії через якихось лиходіїв, які змащували маленькі голки якимись ядовитими речовинами і за допомогою цього труїли людей, отримуючи за це винагороду (Dio 72.14.3–4). У чому була суть цього злодіяння, якщо тільки це не якась вигадка, сказати важко.

Одним з найважливіших видів джерел до вивчення античної історії є джерела епіграфічні. Сучасна історіографія пов'язує з «моровицею Антонінів» низку грецьких написів, які походять зі Східних провінцій Римської імперії. Однак проблемою є те, що жоден з цих написів не може бути на сто відсотків датований часом Марка Аврелія. Про це, зокрема, говорить Д. Гілліам: «Низка грецьких написів пов'язана з моровицею. У жодному з них, однак, зв'язок не є цілковито певним чи достатнім» (Gilliam, 1961, p. 234). Учений зазначає: «У будь-якому разі, як видається сьогодні, ці тексти додають небагато до наших знань про інтенсивність та ефект моровиці за Марка Аврелія» (Gilliam, 1961, p. 236). Не дають можливості зробити однозначні висновки також латинські написи, папіруси та нумізматичні джерела (Gilliam, 1961, pp. 239–242).

Звернімося тепер до проблеми наслідків «моровиці Антонінів». Очевидно, що вона забрала багато життів, хоча про конкретні цифри говорити сьогодні важко. Все ж, на нашу думку, один із важливих наслідків зазначеної епідемії залишається до сьогодні поза увагою дослідників. Юлій Капітолін зазначає, що, з огляду на тривалу моровицю, Марк Аврелій ретельно відновив поклоніння богам (SHA Marc. 21.6). Римляни вважали: «що між нехтування релігійними церемоніями і стихійними лихами є прямий зв'язок» (Петречко, 2007, с. 149). Тому не дивно, що Марк Аврелій прагнув, як він думав, усунути причину епідемії, яка завдавала стільки лиха Римській імперії. Серед тих, кого передовсім можна було звинуватити у недотриманні релігійних церемоній, були християни, адже вони шанували не традиційних римських богів, а Христа. Невиконання обов'язків, які накладала на всіх римлян традиційна релігія, могли викликати гнів богів та бути безпосередньою причиною моровиці. А тому, на думку ревного шанувальника традиційної релігії, яким був імператор, християни заслуговували суворого покарання. Окрім того, як ми уже

зазначали: «Марк Аврелій... не міг прийняти головну концепцію християнства, яке приналежність до цієї релігії ставило вище за приналежність до античного суспільства, а відданість Христу – вище за відданість римському імператорові. Оберігаючи римську релігію, забезпечуючи шанування традиційних римських богів, Марк Аврелій не міг не вступити у конфлікт з християнством, яке, з його точки зору, було “забобоном”» (Цюпак, 2018, с. 307–308). Любов Марка Аврелія до філософії жодним чином не могла змусити його пробачити провину християн: «Він симпатизував філософам, які трактували християн вкрай негативно» (Петречко, 2007, с. 148). На нашу думку, можна прослідкувати чіткий зв'язок між «моровицею Антонінів» та черговим гонінням на християн. Справді, епідемія розпочалася наприкінці 165 – початку 166 р., гоніння ж – «під час Парфянської війни, близько 166 р. н. е., за словами Орозія, в Азії та Галлії» (Петречко, 2007, с. 149). Отже, окрім причиново-наслідкового зв'язку між цими двома феноменами, простежується чітка хронологічна послідовність.

Потрібно погодитися з думкою про те, що переслідування християн не зовсім вписується у позитивний образ імператора Марка Аврелія: «факт гонінь християн дисонує з позитивною opinією щодо освіченого правителя» (Петречко, 2012, с. 268). Це особливо вражає з огляду на те, що «у відносинах між християнами та владою у другому – третьому століттях існували довгі неконфліктні періоди» (Petrechko, 2017, р. 261). Більше того, Марк Аврелій у справі репресій проти християн пішов далі за своїх попередників: «Ще однією особливістю переслідування християн за Марка Аврелія стало захоочення донощиків» (Петречко, 2012, с. 270). Однак відповідальний римський імператор не міг не взяти до уваги факт нехтування римською релігією, незважаючи на мотивацію такої зневаги. Тому немає жодної суперечності між тим, що Марка Аврелія трактують як одного з кращих імператорів, і тим, що саме за нього християни зазнали чергової хвилі переслідувань. І, як ми це бачили, підставою до таких дій імператора цілком могла стати «моровиця Антонінів», провину за яку Марк Аврелій, очевидно, покладав на християн.

Висновки. Підбиваючи підсумки, зазначимо, що Марку Аврелію довелося діяти в умовах, які суттєво погіршилися у порівнянні з попередніми десятиліттями. Зокрема, на Сході досить

агресивну політику проводило Парфянське царство, на Дунаї римські території зазнали нападу маркоманів. До всього цього додалася моровиця, яка ще більше ускладнила і без того непросту ситуацію. Будучи людиною свого часу і ревним прихильником традиційної римської релігії, Марк Аврелій розцінив ці нещастя, зокрема моровицю, як наслідок неналежного виконання релігійного обов'язку щодо вшанування богів. Цілком ймовірно, що частину провини за нехтування релігійним обов'язком Марк Аврелій покладав на християн. Це могло стати приводом для переслідувань християн, які проводилися за його правління.

Перспективним напрямом подальшого дослідження проблеми може стати порівняння політики, яку проводив щодо християн Марк Аврелій, з політикою щодо християн, яку проводили інші імператори династії Антонінів.

Література

- Аврелій, М.** (1986). *Роздумування*. (О. Омечинський, Пер.). Буенос-Айрес; Нью-Йорк: Науково-дослідне товариство української термінології.
- Балух, В.О., & Коцур, В.П.** (2005). *Історія Стародавнього Риму: курс лекцій*. Чернівці: Книги XXI.
- Гиббон, Э.** (1997). *Історія упадка и разрушения Римской империи* (Т. 1). Санкт-Петербург: Наука.
- Гомер.** (б.р.). *Іліада*. (Б. Тен, Пер.). Взято з http://www.ae-lib.org.ua/texts/homer_iliad_ua.htm#01.
- Машкін, М.О.** (1952). *Історія Стародавнього Риму*. Київ: Радянська школа.
- Петречко, О.** (2017). *Історія Стародавнього Риму*. Дрогобич: Редаційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.
- Петречко, О.** (2012). Переслідування християн у добу Марка Аврелія. *Гуржійвські історичні читання*, 5, 268–270.
- Петречко, О.** (2007). Рим та християнство у I – II ст. н.е. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 10, 142–155.
- Петречко, О.** (2009). *Суспільно-політичний розвиток Римської імперії в I – на поч. III ст. н.е.: від «відновленої» Республіки до сенатської монархії*: монографія. Львів: видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка.

- Петречко, О.** (1998). *Зовнішня політика Римської імперії в I ст. н.е.* Львів: Львівський державний університет ім. І. Франка; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Цюпак, В.** (2018). Політика Марка Аврелія щодо християн. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ ім. Івана Франка. Серія «Історія»*, 42, 300–312. doi: 10.24919/2312-2595.42.155291.
- Gilliam, J.** (1961). The Plague under Marcus Aurelius. *The American Journal of Philology*, 82 (3), 225–251. doi: 10.2307/292367.
- Littman, R., & Littman, M.** (1973). Galen and the Antonine Plague. *The American Journal of Philology*, 94 (3), 243–255. doi:10.2307/293979.
- Petrechko, O.** (2017). The attitude of the Roman authorities to Christianity during the reign of the Severan dynasty. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ ім. Івана Франка. Серія «Історія»*, 40, 260–277.
- Weber, W.** (1936). The Antonines. *The Cambridge Ancient History*, 11, 325–392. Cambridge: Cambridge University Press.

References

- Avrelii, Mark.** (1986). *Rozdumuvannia [Meditations]*. (O. Ometsynski, Trans.). Buenos Aires; New York: Research society for Ukrainian terminology [in Ukrainian].
- Balukh, V.O., & Kotsur, V.P.** (2005). *Istoriia Starodavnoho Rymu [The History of Ancient Rome]*. Chernivtsi: Knyhy XXI [in Ukrainian].
- Gibbon, E.** (1997). *Istoriia upadka i razrusheniia Rimskoi imperii [The history of the decline and fall of the Roman Empire]*. (Vol. 1). Sankt-Peterburg: Nauka [in Russian].
- Homer.** (n.d.). *Iliada [The Iliad]*. (B. Ten, Trans.). Retrieved from http://www.ae-lib.org.ua/texts/homer_iliad_ua.htm#01 [in Ukrainian].
- Mashkin, M.O.** (1952). *Istoriia Starodavnoho Rymu [The History of Ancient Rome]*. Kyiv: Radianska shkola [in Ukrainian].
- Petrechko, O.** (2017). *Istoriia starodavnoho Rymu [The History of Ancient Rome]*. Drohobych: Redaktsiino vydavnychyi viddil Drohobyskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka [in Ukrainian].
- Petrechko, O.** (2012). Peresliduvannia khrystyian u dobu Marka Avreliia [The persecution of the Christian Church during the rule of Marcus Aurelius]. *Hurzhiivski istorychni chytannia – Hurzhii Historical Readings*, 5, 268–270 [in Ukrainian].
- Petrechko, O.** (2007). Rym ta khrystyianstvo u I – II st. n.e. [Rome and Christianity in A. D. I – II]. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho*

- universytetu – Archaeological research of Lviv University, 10, 142–155 [in Ukrainian].*
- Petrenchko, O.** (2009). *Suspilno-politychnyi rozvytok Rymaskoi Imperii v I – na poch. III st. n. e.: vid «vidnovlenoi» Respubliky do senatskoi monarkhii [Socio-political development of the Roman Empire in the first century – at the beginning of the third century A.D.: from «restored» Republic to the Senate monarchy]*. Lviv: vydavnychiy tsentr LNU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].
- Petrenchko, O.** (1998). *Zovnishnia polityka Rymaskoi imperii v I st. n.e. [Foreign policy of the Roman Empire in the first century AD]*. Lviv: Lvivskiy derzhavnyi universytet im. I. Franka; Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Tsiupak, V.** (2018). *Polityka Marka Avreliia shchodo khrystyian [Marcus Aurelius policy towards Christians]*. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats DDPU im. Ivana Franka. Seriiia «Istoriia» – Problems of humanities: a collection of scientific articles of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. Series of «History», 42, 300–312. doi: 10.24919/2312-2595.42.155291 [in Ukrainian].*
- Gilliam, J.** (1961). The Plague under Marcus Aurelius. *The American Journal of Philology, 82* (3), 225–251. doi: 10.2307/292367.
- Littman, R., & Littman, M.** (1973). Galen and the Antonine Plague. *The American Journal of Philology, 94* (3), 243–255. doi: 10.2307/293979.
- Petrenchko, O.** (2017). The attitude of the Roman authorities to Christianity during the reign of the Severan dynasty. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats DDPU im. Ivana Franka. Seriiia «Istoriia» – Problems of humanities: a collection of scientific articles of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. Series of «History», 40, 260–277. doi: 10.24919/2312-2595.40.126345.*
- Weber, W.** (1936). The Antonines. *The Cambridge Ancient History, 11, 325–392*. Cambridge: Cambridge University Press.

Стаття надійшла до редакції 02.09.2019